

DOI: <https://doi.org/10.2298/GEI2503267A>

UDC: 271.222-4(497.11)

оригинални научни рад

БИЉАНА АНЂЕЛКОВИЋ

Етнографски институт САНУ

biljana.andjelkovic@ei.sanu.ac.rs

<https://orcid.org/0000-0001-9889-5719>

МАРТА СТОЈИЋ МИТРОВИЋ

Етнографски институт САНУ

marta.stojic@ei.sanu.ac.rs

<https://orcid.org/0000-0002-4407-9473>

МИЛАН ТОМАШЕВИЋ

Етнографски институт САНУ

milan.tomasevic@ei.sanu.ac.rs

<https://orcid.org/0000-0001-6006-766X>

Улога и значај духовника: наративи верника Српске православне цркве¹

Овај рад истражује концептуализације духовника у православном хришћанству, с акцентом на наративе верника Српске православне цркве. Фокус је на улози духовника у индивидуалној религиозности и на њиховом значају за пораст броја православних верника од краја 20. века до данас. Истраживање је засновано на етнографској грађи прикупљеној током пројекта „Црквено-религијске праксе православних верника у Србији: антрополошко истраживање“ (2021–2023), као и на релевантној стручној

¹ Текст је резултат рада у Етнографском институту САНУ који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије, а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2025. години, број: 451-03-136/2025-03/ 200173, од 04.02.2025, као и резултат рада на пројекту „Црквено-религијске праксе православних верника у Србији: антрополошко истраживање“ који финансира Министарство културе РС (број 451-04-1739/2023-02 од 04.07.2023. године).

и верској литератури. Функција духовника зависи од друштвених, историјских и културних околности, при чему они пружају стабилност у кризним временима или делују као учитељи у периодима релативне стабилности. Данас духовници обједињују традиционалне улоге са новим формама духовног вођења, од медијске присутности до саветовања у интеграцији религиозних вредности у савремени живот. Наративи испитаника наглашавају личну улогу духовника у њиховом духовном узрастању, док савремена пракса указује на адаптацију религијских модела захтевима модерног доба. Рад истиче да је концепт духовника динамичан, рефлектујући промене у духовним и друштвеним потребама верника. Истраживање је показало да је улога духовника вишеслојна јер обједињује и тајну исповести и лични духовни однос са верником, а у неким случајевима и харизматски ауторитет старца.

Кључне речи: духовници, старци, Српска православна црква, православни верници, Србија

The Role and Significance of Spiritual Fathers: Narratives of Believers in the Serbian Orthodox Church

This paper explores the conceptualizations of spiritual fathers in Orthodox Christianity, with a focus on the narratives of believers in the Serbian Orthodox Church. It examines the role of spiritual fathers in individual religiosity and their importance in the growth of the Orthodox faithful since the late 20th century. The research is based on ethnographic material collected during the project "Ecclesiastical and Religious Praxes of Christian Orthodox Believers in Serbia: An Anthropological Research" (2021–2023), as well as relevant academic and religious literature. The function of a spiritual father depends on social, historical, and cultural contexts, with spiritual fathers providing stability during times of crisis or serving as educators in periods of relative stability. Today, spiritual fathers integrate traditional roles with new forms of spiritual guidance, ranging from media presence to advising on the integration of religious values into modern life. The narratives of respondents emphasize the personal role of spiritual fathers in their spiritual growth, while contemporary practices point to the adaptation of religious models to meet the demands of modern life. The paper highlights that the concept of

a spiritual father is dynamic, reflecting changes in the spiritual and social needs of believers. The research has shown that the role of a spiritual father (духовник) is multifaceted, as it includes sacramental confession, personal spiritual guidance, and, in some cases, the charismatic authority associated with an elder (starets).

Keywords: spiritual fathers, elders, Serbian Orthodox Church, Orthodox believers, Serbia

1. УВОД

Повратак религије у јавни простор у последњој деценији 20. века пратио је занимљив феномен пораста популарности и угледа духовника Српске православне цркве (у даљем тексту СПЦ) у ширем друштву. Друштвена и политичка криза, као и ратом разорена економија, допринели су да духовници постану глас утехе и наде за многе грађане Србије. Они су позивали на повратак традиционалним вредностима, личном моралном препороду и солидарности у заједници. Појављивања духовника у медијима или на јавним трибинама проширили су њихово деловање ван манастира и парохија и допринела да њихова перспектива обликује ставове грађана и верника о многим друштвеним питањима и проблемима.

Улога духовника током историје у великој мери зависила је од друштвеног и културног контекста у коме делује, јер су се његова функција и значај прилагођавали потребама заједнице и времену у којем живи.² У одређеним периодима, духовник је био фигура

² Кроз историју Српске православне цркве постојали су периоди када: „тајну исповеди обично нису обављали парохијски свештеници, већ нарочити духовници, које је епископ постављао за неколико парохија. Надлежни парохијски свештеник, ако није имао духовничко овлашћење, могао је само тешке болеснике исповедати и дужан је био настојати, да се његови парохијани пред одређеним духовником бар један пут годишње исповеде“ (Грујић 1923, 37). Радослав Грујић наводи да је у својим правилима из 1733. године Вићентије Јовановић наредио: „да свештеници науче како ће на предсмртној исповеди тешити и поучавати болне (чл. 21) и да настоје да се њихови парохијани бар двапут годишње исповеде и причесте, а који то не чине да им се забрани улаз у цркву и свештеник не иде им у куће (чл. 30)“ (према Грујић 1923, 37). У периоду од 13. до 16. века духовници се помињу уз протопопе и парохијско свештенство па се може претпоставити да су то били: „световни свештеници са нарочитом мисијом да у одређеној области, у неколико парохија, врше духовничку дужност и у време постова обилазе сва села, исповедајући не само народ него и свештенике“ (Грујић 1923, 49). У 19. веку престала је, готово по свим српским областима, установа посебних духовника, а духовничке дужности су пренете на парохијске свештенике, који су у време великих постова ишли од места до места и исповедали народ (Mileusnić 1993, 77).

која пружа утеху и подршку током друштвених криза, док је у другим околностима могао играти кључну улогу у очувању верских традиција, националног идентитета или друштвеног јединства. Такође, његова улога бивала је условљена степеном секуларизације друштва, приступом образовању као и начином на који је религија институционално организована. Духовник је на тај начин постајао посредник између верника и виших духовних вредности, прилагођавајући свој рад специфичностима времена и заједнице којој припада.

Духовници су, поред важне улоге и помоћи коју су пружали појединцима, током ратова и транзиција добијали и ширу друштвену улогу. Поједини духовници су, у време слабљења или пропадања државних структура, преузимали улогу моралних и друштвених ауторитета. То се могло видети током Османског периода, за време Другог светског рата, у периоду комунизма, у време распада СФРЈ, у периоду транзиције итд. У то време утицајни духовници били су извор утехе и подршке верницима. Након пада комунистичких режима, у Србији су, као и другим православним земљама, духовници постали важни у обнови верских институција. Верници су тада, много чешће него у периоду социјализма, почели да посећују старце и монахе при манастирима СПЦ. Жеља им је била да добију поуке за бројна питања и дилеме које су их мучиле у свакодневном животу и манастири су постајали уточишта за све духовне трагаоце.

Период постсоцијализма био је обележен процесом конверзије из традиционалног у доктринарно православље (Raković 2013). Према Милици Бакић-Хајден (Bakić-Hyden 2014) обнављање интересовања за религију одвијало се на неколико нивоа: у склопу потребе за потврђивањем етнокултурног идентитета у који је био умрежен религијски образац; путем оживљавања религијских обележја, обичаја и празника као спољашњих карактеристика онога што се сматра „нашом традицијом“; и, ређе, везано за лично трагање за духовношћу и дубљим смислом живота.

За разлику од прва два нивоа, који су научну пажњу привукли у значајној мери, последњи ниво, тј. лично духовно трагалаштво и индивидуална религиозност православних верника, готово у потпуности су остали неистражени. Са жељом да се постојећа празнина бар делимично попуни, у оквиру Етнографског института САНУ покренут је пројекат „Црквено-религијске праксе православних верника у Србији: антрополошко истраживање“ који је трајао од 2021. до 2023.

године.³ Током истраживања обављени су интервјуи са више од 100 саговорника у 20 парохија СПЦ.⁴

Један од централних аспеката овог истраживања био је однос верника према духовништву и духовницима. Истраживали смо шта обликује перцепције верника о духовништву, ко су личности које сматрају духовницима, да ли имају сопственог духовника и како га бирају. Посебно нас је занимало колико често и за које врсте савета се обраћају духовнику, као и колики је њихов утицај на индивидуалну религиозност. Такође смо испитивали како верници замишљају свој духовни живот, посебно у време ступања у Цркву, и који су фактори – попут духовника, свештеника или духовне литературе – обликовали те концепције.

Одговори испитаника које смо добили током истраживања рефлектују ширу динамику у којој су се улоге и представе о духовницима временом мењале, гранале и укрштале, пратећи промене у социо-политичком контексту, институционалном оквиру Цркве, унутрашњим тензијама у СПЦ и потребама верника. Користећи релевантну стручну, верску и аутобиографску литературу, уз етнографску грађу, у овом раду покушаћемо да представимо ову комплексну динамику и прикажемо начине на које су концептуализовани ови специфични верски ауторитети. Полазећи од разматрања социо-политичког контекста у коме долази до ревитализације религије у Србији и форматирања концепта духовника у различитим контекстима, фокусираћемо се на наративе испитаника и њихове представе о улози коју духовници треба да испуне.

³ Теренска истраживања обављена су у манастирима и парохијским црквама почев од Суботице, Новог Сада и Старе Пазове, па све до Београда, Горњег Милановца, Крушевца, Пријепоља и Ниша. Детаљније о пројекту видети у: Pavićević 2023, 581–583.

⁴ Сва теренска грађа обрађена је према Етичком кодексу Етнографског института САНУ (2019). У тексту ће поред интервјуа прикупљених у оквиру пројекта „Црквено-религијске праксе православних верника у Србији: антрополошко истраживање“, бити коришћена и друга грађа. Имена испитаника у исказима замењена су псеудонимима, а имена свештеника и (јеро)монаха почетним словом имена. Поред псеудонима испитаника, наведена је година њиховог рођења, као и назив места у коме је вођен интервју.

2. ДРУШТВЕНИ И ПОЛИТИЧКИ КОНТЕКСТ ПОВРАТКА СПЦ У ЈАВНИ ЖИВОТ КРАЈЕМ 20. И ПОЧЕТКОМ 21. ВЕКА

Осамдесетих година 20. века дошло је до велике кризе социјалистичког система у земљама источне и југоисточне Европе, која није заобишла ни Србију (Vrcan 2001). Велика друштвена, економска и политичка криза, која је започела крахом социјализма, кулминирала је територијалном и националном хомогенизацијом током распада Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. То се одразило на процес идентификације са одређеним конфесијама (Blagojević 2003a, 413). Убрзо након увођења политичког плурализма, постсоцијалистичке власти су предузеле одређене законске и друге мере које су значајно олакшале рад верских организација у односу на време социјализма.

У периоду друштвених и политичких турбуленција крајем 20. и почетком 21. века, неколико догађаја означило је симболично помирење државе и цркве. Најзначајнији међу њима био је постављање куполе на Храм Светог Саве у Београду након чега су положај и утицај СПЦ значајно унапређени. То је означило, како запажа Слободан Наумовић: „повратак вере из принудног изгнанства и узајамно признање њиховог легитимитета као представника националних интереса” (Naumović 2009, 147). Укидањем ограничења постављених Законом о правном положају верских заједница из 1977. године и стављањем ван снаге овог закона 1993. године, отворена су врата интензивнијем друштвеном присуству Цркве. Основане су или обновљене бројне образовне, културне, социјалне и добротворне установе, али и бројни јавни ритуали попут литија, прославе Божића, јавног паљења бадњака, пливања за Богојављенски крст итд. Религија је фигурирала више као јавни друштвено-политички израз, него израз приватне, унутрашње потребе верника. У овом периоду религија је добила истакнуто место у електронским и штампаним медијима. Пораст утицаја религије и њена растућа друштвена улога достигли су врхунац 2001. године увођењем верске наставе у школе,⁵ тј. интегрисањем верског у секуларно образовање и нормализацијом присуства цркве у друштвеном животу.⁶

⁵ Године 2001. верска настава и грађанско васпитање су уведени као факултативни предмети у основним и средњим школама, али су већ наредне школске године (2002/2003) добили статус изборних предмета.

⁶ Тек са проглашењем Републике Србије 2006. године, ова питања су добила свеобухватна законска решења: Закон о правном положају верских заједница СР Србије из 1977 (Сл. гласник СРС 44/1977) укинут је 1993. године; тек са доношењем Закона о црквама и верским заједницама 2006 (Сл. гласник РС 36/2006) уређен је правни

Учвршћивањем свог друштвеног положаја и ојачавањем веза са верницима, СПЦ је своје деловање са есхатолошког проширила, осим на друштвени, и на политички ниво (Blagojević 2009, 98). Ревитализација православља и јачање цркава били су евидентни у готово свим номинално православним земљама до краја 20. века. Овај процес нарочито се огледао у порасту броја декларисаних верника на пописима становништва (Pantić 1993), у повећању броја новоизграђених богомоља, ревитализацији религијског понашања и веровања и повратком религије у јавни простор (Blagojević 2003a; 2003b 2006; 2009; Vukomanović 2005; Radisavljević-Ćiparizović 2002; 2006; Radulović 2012; итд.).

Паралелно са процесом ревитализације религије дошло је до јачања етничког и националног идентитета, као и до ретрадиционализације српског друштва. То се огледало у јачој повезаности људи са „својим коренима“, традицијом (Flere & Molnar 1992; Pavićević 2012; Pavićević & Todorović 2014; Prošić-Dvornić 1995; Kuzmanović 1998; Naumović 2009; Malešević 2005a; 2005b; 2006; и др.) и духовношћу. Све то је резултирало не само променама у личном животу верника, већ и ширим друштвеним променама које су за циљ имале очување и унапређење православног културног и духовног наслеђа. Домаћи аутори истицали су посебност повратка религији у Србији. То често није подразумевало оживљавање аутентичних и комплексних институционалних религијских традиција, већ је нагласак био на оним елементима који су подупирали процес обнове нације и поистовећивање конфесионалног и етничког идентитета (Pavićević 2011, 155).

2.1. Трибине, ходочашћа и духовне школе: црквене иницијативе као одговори на растуће потребе верника

Крај 20. века донео је значајан пораст интересовања за духовност у православним земљама, укључујући Србију. Потреба за проналажењем смисла живота и продубљивањем односа са Богом огледали су се у све чешћим и редовнијим посетама богослужењима, мана-

положај цркава и верских заједница (Ђурић 2014). Такође, иако су се прве идеје о реституцији/денационализацији појавиле још 1990. године, тј. од почетка реформи и напуштања социјалистичке идеје о монопољу друштвене својине резултирајући денационализацијом неколико категорија земљишта, укључујући и црквено 1991. и 1992. године, тек је Законом о враћању (реституцији) имовине црквама и верским заједницама из 2006. (Сл. гласник РС 46/2006) ово питање систематски регулисано (Lazić i dr. 2016, 164). Слобода вероисповести и слобода савести гарантовани су Уставом РС из 2006. године (Сл. гласник РС 98/2006, чл. 43).

стирима, духовницима и теолошким трибинама. Поред индивидуалних иницијатива грађана, и сама Црква је реаговала покретањем организованих програма како би одговорила на растуће интересовање за духовне теме. Овај период, обележен кризама и друштвеним променама како у контексту распада Југославије тако и шире, отворио је простор за обнову верског живота и преиспитивање односа између верника и црквених ауторитета.

О појачаном интересовању и пажњи коју су млади људи показивали за духовни живот у претходним деценијама сликовито сведочи запажање проте Дејана Дејановића из цркве Светог Трифуна на Топчидерском гробљу у Београду, заслужног за покретање и организацију бројних духовних трибина и поклоничких путовања. Уочавајући структуру присутних на литургијама, прота Дејановић је у једној од емисија серијала „Духовници“ из 2011. године направио поређење између старијих и млађих генерација верника:

Та разлика, њако, њосџоји. Ми, не дао Бої да би хїџели да омаловажимо сїџарије вернике, је ли, али ови млади су заисїџа донели један нови дух у цркву. Код наших сїџарих верника, будимо искрени, њо је исїџина, њо је сїџварносїџ, њреовлађује њо њтрадиционално схваїџање вере, њобожносїџи и црквеносїџи. Наиме, наш сїџари свейї смаїџра, ако неколико њуїџа їодишње дође у цркву онда је њо сасвим довољно, ња онда када њрославља крсну славу, када обележава све оне лейе обичаје о Васкрсу, о Божићу и друїом њриликом да је њо сасвим добро и довољно. И они са њоносом кажу: Ја сам њравославни Србин, њравославна Срїкиња и њако. Е, сад, ми знамо да је вера њравославна нешїџо више, неуїоредиво више, не само обичаји. Обичаји су само сїџољашњи израз ње сушїџине њравославља. Сушїџина њравославља је живеїџи, како ми кажемо, лиџурїїјским живоїџом. Не одсїџојаїџи, како њо кажу, неїо учесїџивоваїџи у свейїџој лиџурїїји, у њоїџїуносїџи разумеваїџи њен смисао и њричешїџиваїџи се. Сїџедињаваїџи се са Госїџодом Хрисїџом кроз свейїџу њаїџну њричешїџа. А уїраво њи млади њо и чине. Они њо и чине и заїџо ми њих називамо литургиїјским верницима, а ове сїџарије, називамо традиционалним, обичајним и њако даље.⁷

⁷ Интервју Велимира Веље Павловића са протом Дејаном Дејановићем доступан је на јутјуб каналу емисије „Духовници“ <https://www.youtube.com/watch?v=Nf23ra4xsnA> (приступљено 28. децембра 2024).

Почетком 1990-их, препознајући раст интересовања за духовна питања, настају бројне организоване иницијативе као што су јавне трибине са познатим теолозима, поклоничка путовања у манастире и летње школе при манастирима. Ове активности доприносиле су ширењу црквених учења, јачању православне заједнице и духовној обнови. На трибинама, које су биле изузетно посећене, често су поред професора Богословског факултета Владете Јеротића и Радована Биговића, говорили истакнути духовници попут митрополита Амфилохија, владике Атанасија (Јевтића), владике Игнатија (Мидића), тадашњег епископа јегарског, а данас патријарха СПЦ Порфирија (Перића). Поклоничка путовања у манастире (Čeliković 2001; Milovančević 2001) који постају не само места молитве, већ и уточишта за духовне трагаоце свих генерација, пружала су учесницима прилику за лични контакт са духовницима (види Saramandić 1994; Saramandić 2004; и др.), као и за дубље упознавање са православним наслеђем и начинима његове примене у савременом животу. На тај начин постајали су кључни део ширег процеса духовне обнове у српском друштву (више о томе у Anđelković 2021). Летње духовне школе најчешће је организовала поклоничка агенција Српске православне цркве „Добročинство“, у манастирима Прохор Пчињски, Сопоћани, Студеница, Рила (Бугарска), Соко и др. Ту су се окупљали еминентни теолози и духовници, са идејом да полазници кроз предавања и непосредне разговоре са стручњацима продубе разумевање православне вере и пронађу одговоре на питања о смислу живота, духовним вредностима и личном развоју.

Ове платформе омогућиле су заинтересованима да кроз непосредни контакт са теолозима и верским мислиоцима истраже своју духовност и прошире погледе на традицију и савременост православља. Истовремено, ове иницијативе отвориле су врата не само духовном обогаћивању, већ и изградњи заједнице међу људима са сличним стремљењима. Приближавање СПЦ грађанима у овом периоду одвија се и путем ширења верске литературе и њеном све већем медијском присуству.

2.2. Унапређење црквених канала комуникације

Пораст интересовања јавности за верске теме, као и жеља да се чује „другачије мишљење“ и сазна став Цркве о егзистенцијалним питањима која су заокупљала грађане Србије, допринели су и значајном повећању броја специјализованих емисија посвећених православљу. Гостујући у једној емисији из 2010. године, тадашњи владика јегарски Порфирије је изјавио:

...указала се њој треба да се сведочи вера, на разним местима широм Србије. На разним њирибинама, емисијама њија окрујлој сјола, на њелевизији, нарочијо у Сјугенјском ѡрагу. Тих јодина, сећам се, ја сам честјо оглазио у Сјугенјски ѡраг њј. сјугенји су ме њози-вали и разјоварали смо на мноје ѡеме. Дакле, осећала се једна велика духовна ѡлад и жеђ.⁸

Током деведесетих, а нарочито након двехиљадитих година, долази до појаве црквених гласила која су актуелна питања промишља-ла из угла православне духовности. У овом периоду постојећи часописи *Православље*,⁹ *Светјосавско звонце*¹⁰ и *Православни мисионар*¹¹ повећавају своје тираже, а почетком деведесетих година почињу да излазе и епархијски часописи (Smiljanić 2014).¹²

Једна од првих емисија снимљених на тему православља била је „Буквар православља“ која је емитована на ТВ „Нови Сад“ од 1996. године.¹³ На телевизији „Студио Б“ почело је емитовање серијала „Духовници“ (1992). Намера је била да се гледаоцима приближи богатство духовне традиције Српске православне цркве кроз представљање манастира и животних прича монаха. Емисије „Агапе“ (2005) бавила се савременим питањима живота, попут брака, породице, љубави, васпитања, нације, нудећи православну перспективу кроз разговоре са истакнутим православним мислиоцима.

Међу првим радио станицама под окриљем СПЦ основан је радио тадашње Епархије шабачко-ваљевске „Глас цркве“ (1997), затим Митрополија Црногорско-приморска оснива Радио „Светигора“ (1998),

⁸ Емисија „ТВ лица као сав нормалан свет“ доступна је на <https://www.youtube.com/watch?v=SGkUrJF0AJ4> (приступљено 27. децембра 2024).

⁹ <https://spcprodavnica.rs/e-prodavnica/knjige/crkveni-casopisi/pravoslavljje-novine-srpske-patrijarsije/> (приступљено 15. децембра 2024).

¹⁰ <https://zvonce.spc.rs/> (приступљено 17. децембра 2024).

¹¹ <https://spcprodavnica.rs/e-prodavnica/knjige/crkveni-casopisi/pravoslavni-misionar-casopis/> (приступљено 15. децембра 2024).

¹² *Светјијора* – часопис Митрополије Црногорско - приморске (1992); *Светји кнез Лазар* у издању Епархије рашко-призренске (1992); *Вигослов* - часопис Епархије Захумско-херцеговачке (1993); *Беседа* часопис Епархије Бачке (1993); *Саборносј* епархије браничевске (1994); и др.

¹³ Снимање емисије је започело 13. јула 1991. године са идејом да се гледаоцима приближи православље на популаран и савремен начин. Током осам година снимљено је укупно 130 епизода. Више о значају и процесу настанка емисије видети на <https://www.youtube.com/watch?v=Z5NLXhhH46E&t=267s> (приступљено 15. децембра 2024).

а нешто касније се оснивају Радио епархије ваљевске „Источник” (2008), Радио Архиепископије београдско-карловачке „Слово љубве” (2009), Радио Епархије нишке „Глас” (2009) и многи други.

Свој врхунац у стварању верског садржаја намењеног широј јавности СПЦ је достигла оснивањем телевизије „Храм”. Она 2015. године постаје доступна најпре путем интернета, а касније и путем кабловских оператера.

Представници СПЦ дуго су користили интернет у сврху давања саопштења или основних информација о манастирима, црквама, својим активностима, празницима и сл. Међутим, последњих година појединци из редова СПЦ значајно одскачу од других у креирању интернет садржаја на својим каналима (или каналима манастира у којима живе) нудећи одговоре на бројна питања савремених верника.

Значај медија у преношењу духовних порука изван званичних црквених оквира био је изузетано велики. Радио и телевизијске станице, као и штампана верска гласила, а потом Јутјуб и друштвене мреже, често су служили као мост између црквеног живота и савременог друштва, нудећи верницима нове начине учествовања у вери и духовној заједници.

3. КО СУ И ШТА РАДЕ: КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈЕ ДУХОВНИКА У НАРАТИВИМА ЦРКВЕНИХ ВЕРНИКА

Према одговорима наших испитаника концепт духовника представља сложену и вишезначну категорију у оквиру православног хришћанства. У њој се прожимају и преклапају сродни појмови као што су „исповедник”, „духовни отац” и „старац”. Ова три концепта, иако блиско повезана, носе нијансе које их разликују и дефинишу њихову улогу у различитим контекстима. „Исповедник” је фигура чија је главна улога везана за Свету тајну исповести, при чему служи као посредник између верника и Бога, помажући му да изрази своје покајање, ослободи се греха и добије духовни савет. „Духовни отац”, с друге стране, превазилази овај формални однос и улази у дубљу, личну димензију духовног вођења. Он је „ментор” који прати верника кроз његов живот, пружајући смернице како на духовном тако и на животном путу. „Старац”, као монашка фигура, оличава дубоку духовну зрелост и аскетски живот, служећи као инспирација и узор верницима (као и монасима) који трагају за дубљим одговорима на егзистенцијална питања. Ове три фигуре некада могу бити спојене у једној личности.

Наши саговорници су као најзначајније духовнике препознали свештенике из својих локалних заједница. Они играју кључну улогу у њиховом духовном животу. Свештеницима се обраћају за исповест, тражећи олакшање од терета греха, али и за савет који им помаже да се суоче са различитим животним изазовима. Ти изазови могу бити како велики и пресудни за њихов животни пут тако и мањи, свакодневни проблеми за које траже духовну подршку и смернице. Поред свештеника, наши испитаници су нагласили посебан значај монаха који живе у манастирима. Манастири, које посећују неколико пута годишње, представљају за њих извор духовне снаге, мира и инспирације. Током тих посета имају прилику да разговарају са монасима, присуствују богослужењима, али и учествују у манастирском животу. Монаси, својом посвећеношћу и аскетским животом, остављају снажан утисак на вернике, пружајући им пример дубоке духовности и вере. Осим свештеника и монаха, саговорници су истакли и светитеље и пустињаке из прошлости као важне фигуре у свом духовном расту. Читајући њихова житија и дела, верници налазе инспирацију, утеху и мудрост која им помаже у превазилажењу животних искушења. Ове књиге, пуне духовних поука и прича о светитељском животу, служе им као водичи и подсећају их на врлине које треба неговати у свакодневном животу. Духовни ауторитети које поштују наши саговорници долазе из различитих извора – из непосредне свакодневице, манастирског живота и духовне баштине православља. Сваки од ових извора доприноси њиховом духовном путу и обликује њихово разумевање вере.

Посебан статус међу духовницима уживају *сѣтарци*. Они делују као исповедници, саветници, а понекад и као пророчки глас који усмерава хришћане на пут спасења. Институција стараца раширена је и веома поштована у православном хришћанству још од настанка пустињског монаштва.¹⁴ Они вековима привлаче вернике који желе да се сретну с њима, разговарају или да им се исповеде. Иако су то најчешће стари, искусни монаси који су прошли дугогодишњу духовну припрему и за које се сматра да се одликују мудрошћу, понизношћу и животом у складу са Божјом вољом, овим изразом се не истичу толико године, колико духовна зрелост монаха и њихова способност такозваног духовног разлучивања. То је једна од најважнијих особина из које проистиче њихов духовни аутори-

¹⁴ Више о старчеству видети у Kalezić 2002, 1372.

тет. Како је раније приметила Климова, снага њиховог ауторитета не почива толико на формалном теолошком образовању, колико на „результату аскетског напретка, искушења и молитве” (Klimova 2011, 311). Наши саговорници живот стараца доживљавају као живи пример хришћанских врлина и инспирацију другима да следе Христов пут.

У последњим деценијама 20. века значајно је порастао број оних који су у манастирима Српске православне цркве пронашли своје „духовне оце” или „духовнике” који су их водили кроз духовни живот, давали им савете како да превазиђу или избегну искушења и били им исповедници (Raković 2013, 112). За многе који су се у том периоду окренули цркви и литургијском животу, монаштво је представљало идеал аутентичног духовног живота. Манастири су постали места ходочашћа како за јавне и познате личности тако и за обичне вернике који су трагали за смислом.

Разговори истакнутих духовника са групама верника који су их посећивали понекад су бивали преточени у публикације, па се крајем 20. века појавио посебан жанр духовне литературе који карактерише скуп прикупљених и објављених духовних разговора са познатим старцима.¹⁵ Овај тип публикација јавио се као одговор на растућу потребу верника за овом врстом литературе.¹⁶ Поред тога појавили су се и преводи књига које су истицале значај духовног очинства.¹⁷ Током две хиљадитих јављају се и књиге о утицајним духовницима попут Серафима Роуза, Пајсија Светогорца и других.¹⁸

Ова литература је, како показују разговори са испитаницима, веома допринела обликовању представе о томе како „истински духовник” треба да изгледа и како треба да се понаша. Из тог разлога је верницима требало времена да прихвате да духовнике могу да нађу међу свештеницима у својим парохијским црквама. Тако су током последњих деценија 20. века многи верници радије одлазили у ма-

¹⁵ Видети на пример: Saramandić 1994; Saramandić 2004; Bogićević 2016; Badovinac 2020; и др.

¹⁶ Овај вид литературе постао је популаран и у другим православним земљама попут Румуније, Грчке и Русије.

¹⁷ Неке од познатијих су *Духовно очинство у православној предању* (Brjančaninov 1997) која представља једну од кључних савремених књига у којој се темељно анализира овај однос, *Лествица* (Lestvičnik 1993), *Житије свјетих* аве Јустина Поповића и др.

¹⁸ Balan 2018; Jakšić 2023; Srbulj 2016; и др.

настире на исповест, него што су ову свету тајну обављали у својим пароксијским црквама.¹⁹

Неколико пасуса из литературе на веома илустративан начин описују дубину и обим односа верника према сопственом духовнику, који им најчешће служи као светионик уз који пролазе кроз личне немире и недоумице. Питање је да ли би без њега уопште закорачили, а нарочито да ли би се задржали у свету православне духовности. Ненад Бадовинац је у својој књизи *Како сам срео свој духовној оца архимандрита Гаврила Лейавинској* (2020):

Мој духовни отац је једини човек на свету који је знао како да ми помоћ да се приближим Богу и Творцу, који ме је научио вери у Бога Сјасишћеља (Badovinac 2020, 71).

Бадовинац посебно истиче борбу са самим собом пред задацима и послушањима која је добијао од свог духовника:

Када сам схватио право значење духовној оца, било ми је потребно да прихватио живојни изазов послушања духовном оцу. Но, то је ујорна духовна борба са самим собом и са својом самовољом. Колико сам послушан духовном оцу, толико се приближавам свету православне духовности (Badovinac 2020, 336).

Напокон, Бадовинац сумира суштину задатка који сам духовник има пред верником који му се поверава:

Како је време пролазило, отац Гаврило ме је све више уводио у тај скривени свет и водио кроз њега, као мој духовник и сајућник у мом приближавању оном непознатом и скривеном од мојих очију. Осећам велику духовну радост што сам свету православне духовности почео да упознајем још у годинама моје ране младости.

¹⁹ Ретко исповедање верника било је повезано са ретким причешћивањем све до пред крај 20. века, о чему сведочи и навод архимандрита Алексеја (Богичевића) у књизи *Дечанске и друге приче*: „У Гораждевцу свештеника није било, а пећки је држао све до Ђаковице, што је преко 50 километара у пречнику. Народ је био благочестив. Причешћивали су се једном годишње. И мој отац је говорио да не може више. Ја сам у манастиру, иако млад испушеник, по нешто сазнао и научио, па сам му говорио да треба више пута у току године да се причести. Али, отац каже: 'Поп Миливоје је рекао да мора једном!' И то је био закон. Никако нисам могао то да променим.“ (Bogićević & Mišev 2015, 23).

(...) Приближио сам се дубини свој бића и љрихватаио чињеницу да је човек створен да би живео у заједници са својим створитељем. Мој духовник, оца Гаврило ми је помогао да уђем у ту заједницу и да почнем да се упознајем са дубинама, висинама и ширинама духовној светиа који нам се открива у Цркви. (Badovinac 2020, 21)

У књигама *Сусрети са старцима* (2016) и *Дечанске и друге љриче* (2015) архимандрит Алексеј (Богичевић) пише о свом духовном оцу Макарију, игуману манастира Дечани:

Оца Макарије ми је био љрви и љавни духовник, он је љоставио љемеље мој духовној живоја. (...) Старце сам љледао кроз оца Макарија, касније Јусиина. Поред њих сам сазревао и од њих учио. Мноји од старараца нису били љеолошки образовани, нису завршили факултети, али им је била Бојом даја велика блајодаја. Живој љоред мудрих старараца је велико блаја (Bogićević 2016, 21; 33).

Учесници нашег истраживања током година, такође, остварују блискији однос са својим духовником кога називају „духовним оцем“. Овим изразом желе да нагласе дубину тог односа и да му припишу заслуге за свој лични раст:

Имао сам духовника Серафима из Блајовештења. Он је, када сам љрви љуш дошао код њеја, рекао: Ти ћеш бијаи моје духовно чедо, ја љвој духовни оца. Бој ме је сам навео на њеја. Рекао ми је да најишем све од седме јодине. Почео сам да исјисујем, ја сам чијао, а он је љосле цејао. Али, сам осетио олакшање. (Јован 1969, Враћевница)

Исказ једног од наших саговорника доста добро сумира дубину, значај и вредност односа верника и његовог духовника:

Таг сам упознао свој духовника и гостја љоја се љроменило. Уојише мој љојлед на разна љијања везана за веру, за живој у цркви, за схватање мнојих ствари. Нисам морао ни све да љијаам, љросио, уз њеја сам љуно љоја научио и изјадио се, да кажем, као човек уојише, у сваком смислу. (Зоран 1975, Доње Црнуће)

Речима нашег саговорника, из перспективе верника, духовник има своју улогу, да прати, схвата и помаже појединцу да се спреми за исповест, да разуме сопствени грех и да предузме неопходне радње

како би свој живот угодіо Богу и тако га проживео што боље спремајући се за вечни живот, то јест Рај.

Као веома важан аспект духовничке праксе, наши испитаници истакли су добијање молитвених правила. Уз кратке исказе који нам показују које молитве и у које доба дана (јутарње и вечерње правило углавном) читају, од кога су га добили и колико га доследно примењују, добили смо и сведочанства о изазовима и комплексности односа духовника, верника, искушења на која се наилази и практиковања тих правила:

Сећам се кад смо били код оца А. у Остїроїу, ѿаг смо добили један... ѡравило, листї у сїтвари, за вечерње и јушарње ѡравило. И онда смо ѡчели, ѡа, бар једно два, ѿри месеца мислим да смо се ѿрудили колико смо моїли да исїошїујемо и јушарње и вечерње ѡравило, ѡа смо ѡсле ѿоїа некако одусїтали. (суїруїа се укључује у разїовор: Не, не, ја знам зашїо смо одусїтали. У ѿо време, кад смо радили и јушарње и вечерње молиїве, нешїо чудно је ѡчело да се дешава са нашом ћерком. И ми смо схваїили да је она у сїтвари слаба и да нечасїиве силе на најслабијеї се, овај... И онда смо, сам се уїлашила да она неће имаїи снаїе да ѿо и онда смо ѡресїтали, да.) Па, ја ѿо нисам ѿако доживео. (Суїруїа: ја јесам, сїтварно.). Ја сам више као личну лењосї доживео. Трудио сам се. (Суїруїа: Не, не, није лењосї, аїсолуїно). Нисмо се ѡсавешїовали. Мени је осїтала само јушарња, односно јушарње ѡравило. Увек сам увече кад кренем на сїавање... Раслаби се човек ѡреко дана, ѡсебно кад ѡчне на инїтернетї, ѿамо-вамо, ма ко ће сад рећи уморан да... И онда ѡрекрсїиш се, ѡљубиш крсїи, и у креветї. А, ујуїру већ са новом енерїјом урадим јушарње ѡравило, колико моїу. Некад краће, некад дуже. Своју малу лишурїијицу кући и ѿо је ѿо. (Горан 1955, Пријепоље)

Претходни исказ указује на одређене проблеме који се отварају слушањем савета јеромонаха који није добро упознат са верницима којима их препоручује и који, након давања правила, не наставља да прати и духовно руководи појединца или, као у овом случају, супружника. Проналажење „инстант духовника” и слушање његових савета, како се показало у овом случају, може бити врло упитно за појединца, нарочито ако они нису духовно дорасли тим правилима.

При одабиру духовника неки од наших саговорника водили су рачуна о томе да схватања духовника буду ближа њиховим:

*Користи́м духовника манасти́ра, ња се исповедам са сестірама
їред сваки ѱосї. То је оїац Т. из Вазнесења. Он је млађи и савре-
менијих схваїања. (Милан 1943, Прњавор)*

Подмлађивање монаштва СПЦ, укључујући и поједине епископе, њихово видљиво присуство на интернету, као и отвореност и непрекидна комуникација са свешћом, навели су мањи број испитаника на становиште да данас нема истинских духовника у оном исконском смислу – вођења тихог, повученог монашког живота:

*Па, смаїрам да нема духовника. Барем, како ја видим духовника,
како сам ја ѿо разумео. (Ненад 1987, Нови Сад)*

Имајући у виду идеалтип духовника као мудрих и неретко прозорљивих старца, још један саговорник је дао једнако неочекиван одговор на питање да ли данас има духовника у Цркви:

*Нема, слажем се. Али у ѿом смислу да ѿи сви који су, овај, ѿако
їроїаїирани на јуїїјубовима и осїало, не мислим. (...) Да се не схва-
їим ѿоїрешно, међу ѿим људима који су ексіонирани на инїер-
неїу да нема ѿаквих, али мислим више на оне буквално сїарце,
јер оїеї се враћам на ѿу Свеїу Гору, јер био сам ѿар ѿуїа. То, који
су чииајући о сїарцу Пајсију, сїарцу Порфирију, ја неїде у їри-
сусїву њиховом у разїовору с њима видим нешїо од ѿоїа. (Стра-
хиња 1989, Нови Сад)*

Доминантне карактеристике и функције духовног, моралног и друштвеног ауторитета духовника тако нису фиксне и непроменљиве. Напротив, оне се прилагођавају потребама како саме цркве тако и верника у одређеним историјским и друштвеним околностима, дајући предност једнима у односу на друге. У временима кризе или великих промена, духовници су често били носиоци стабилности и духовне утехе, пружајући верницима ослонац у тренуцима неизвесности. На супрот томе, у периодима релативне стабилности, њихова улога се више оријентисала ка образовању, евангелизацији и јачању заједнице.

Савремени контекст додатно усложњава овај концепт јер он сада обухвата и нове димензије духовног вођења. Популаризација верских медија, раст интересовања за духовну литературу и појаву јавних духовних личности, као што су харизматични старци или теолози, обликовала је нове начине на које верници приступају духовници-

ма. Поред традиционалних улога, духовници данас често делују као мостови између вере и савременог друштва, помажући верницима да интегришу религијске вредности у свој свакодневни живот. На меће се утисак да концепт духовника остаје динамичан и флексиби-лан, рефлектујући различите аспекте духовних, моралних и друштвених потреба, истовремено служећи као ослонац у трагању за смислом и духовним узрастањем.

3.1. Схватање улоге духовника у наративима црквених верника

Као антропологе, занимало нас је како црквени верници у Србији доживљавају сопствене духовнике и какве представе граде о њима. Очекивали смо да сви посвећени православци редовно, барем неколико пута годишње, одлазе у манастире и тамо разговарају са својим духовницима, мудрим старцима, којима исповедају своје најдубље грехове, мисли и поступке, са којима проматрају најкомплексније теме спасења сопствених душа. Ипак, схватили смо да смо једним делом робовали сопственим стереотипима, а да су идеје и праксе црквених верника у Србији данас ипак нешто другачије. Наративи и личне приче наших саговорника представили су нам једну далеко сложенију представу и тренд померања идеје духовника од монаха према парохијском свештенику. Исто тако, омогућили су нам увид у очекивања верника која имају према сопственим духовницима, као што су нам показала и одређени степен подозрења који један број верујућих има према њима.

Многи саговорници су у почетку сопственог религијског сазревања и боготражитељског пута имали духовника у неком манастиру, да би се касније за духовне савете обраћали свом парохијском свештенику.

Ја сам се својевремено исповедао код оца Пејтра Денковачког и Серафима Благовешћенског. Исповедам се кад јој осећам потребу за њим, код својг парохијског свешћеника. Он јознаје ситуацију, моју породицу. Кад имам искушења и не осећам се добро да би се причестио, ја одем и исповедам се. Не мора да буде непосредно пред причешће. Када осећам потребу – да сам некога узрозио, прешао, навукао нечији јнев, када се не осећам лагодно. То је моја припрема за причешће. (Вељко 1970, Враћевшница)

Поред тога што се верници исповедају и причешћују код духовника који је парохијски свештеник, постоје и други начини комуни-

кације са духовником. Они су карактеристични за вернике чији духовници живе у манастирима који се често налазе на другом крају Србије или у некој од суседних земаља. Ти верници са својим духовницима комуницирају телефоном, а периодично практикују вишедневне боравке управо у овим манастирима проводећи време у монашкој обитељи и разговарајући са својим духовником.

Веома илустративни исказ који следи сведочи о специфичним формама односа верника и духовника, то јест о начину комуникације. Такође говори и о променама духовника, то јест особе којој се верник исповеда и са којом се саветује око важних религијских питања и тема:

Некад, када сам била млађа, имала сам духовника у манастиру Дечани. Дуго година смо оглазили доле, а кад нисам била у мојој домовини да одем, ја онда седнем и напишем му писмо. Простило може и на такав начин да се исповеда или ја позovem телефоном. Али, он се убојао. После тога сам код њега једног манастира оглазила, а сада имам свештеника код кога се исповедам у мојој парохијској цркви. Сад иначе више оглазим у моју парохијску цркву Свети Ђорђа. Немам ауто и не волим никога да одлазим да ме узме, да ме вози, да ме сачека. Мислим да је лепо ићи у своју парохијску цркву, простило се њу ићи неки животи који се одвијају у цркви. (Зорица 1967, Крушевац)

Исказ једне од испитаница показује одређену врсту градације духовништва, то јест осећања које верници имају према свештеницима и монасима као два различита категорија верских личности:

Мени је десет година био духовник патријарх Порфирије, а сада ми је шест година духовник отац В. Та нека веза која се створила између нас је, мислим да ипак и треба да буде, овај... Монаси су негде, наравно, доживели неке дубине, одредили су се да изађу из овог света и да буду у манастиру и имају нека своја искуства, наравно, духовна, дубља. Али, то не значи да не може да вам духовник буде неки локални парохијски свештеник, јер је јако библијско да такав свештеник, можда баш због тога, да зна који су наши проблеми (...) И, ви кад њему причате и када се исповедате или само разговарате, он зна – проживео је и то. И он је истио живео у том свету, има жену, децу, свашта ради, креће се, зна о чему мислим, не морате њему да објашњавате да би вас разумео, а то какав ће

бићи и духовник, кој квалитетџа, заиста зависи од човека и од његовој живој, и за чим је он трајао, и шта је сазнавао. А, ја сам Боју неизмерно захвална што сам нашла оваквој свештеника. Мислим да сам нашла баш то – духовника – баш то својој мери и шу је, стално је досујан, увек моју да ја тозовем, да дођем, да се исповедим и просто, најправила се нека многа блиска веза која мени заиста многа значи, многа. (Драгана 1967, Нови Сад)

Претходни и наредни исказ испитанице која је годинама била везана за манастир Ковиљ, а потом прешла у парохијску цркву у Новом Саду дотиче се односа исповести код духовника у манастиру и код парохијског свештеника:

Код њих је, рецимо, исповест била сасвим грујачија. Он (духовник, прим. ауш.) има своју келију, ви дођете, свако ује посебно, и шу са њима причаш, исповедаш. Било је многа грујачије него овде. Са свештеници немају шу моћности да те приме на два саја на исповест, овај, не. (Драгана 1967, Нови Сад)

Слично искуство исповести код парохијског свештеника, након година исповедања код духовника при неком манастиру, са нама је поделило још неколико испитаника:

Раније, када нисам била толико при цркви више су ми били потребни ти разговори са монасима јер ниси био толико утврђен у вери, ниси знао шта је. А, сад како си утврђенији и како си више у вери, како се причешћујеш, није ти то толико потребно јер знаш шта је исправно и шта је добро и знаш да је све у теби, да ли ћеш да живиш тим живојом који је прави, истинит, који, какав је. Сада је све више на теби. Тако да се ја данас исповедам код парохијској свештеника. (Јасна 1978, Београд)

Некако то дефиницији су монаси мало више духовнији, али мој случај је да није тако. Ја се исповедам при цркви. Дефинитивно имаће неких свештеника који су тако да ти не треба духовник поред њега. С те стране, формалне, исту благодат имају и исти посао раде, служе литургију, сви су свештеници. А уверио сам се да и духовно нема разлике. У Билећи док сам био мени је свештенство и монаштво било једно те исто. Ту су и манастири близу, срећете сваки дан и свештенике и монахе. Све је то једно на неки начин. (Никола 1984, Београд)

Иако се монаси и даље перципирају као „духовнији“, дугогодишње искуство верника у Цркви и пракса исповедања довели су до тога да многи исповест, и целовито духовно руковођење, повере својим парохијским свештеницима. Са искуством у вери, као и са годинама религијског образовања и учествовања у црквеном животу, појединци имају све мање потребе за духовником схваћеним у традиционалном смислу. Ту улогу исповедника и саветника преузима парохијски свештеник, који врло добро познаје душу и карактер верника и са њим блиско сарађује у текућем верском животу.

Мали број саговорника данас нема духовника или се бар повремено не исповеда свом свештенику. Међутим, за већину њих, улазак у Цркву значио је поштовање великих постова и причешћивање. Исповедање је дошло накнадно са дубљим разумевањем смисла поста као и концепата греха и покајања. У већини случајева за то је заслужан или неко из блиског окружења верника или свештеник код кога се верник причешћивао. Следећи исказ осликава фазе постепеног уласка у веру као и прихватање животних недаћа као искушења и промисли Божје које појединца треба да ојачају у вери:

Причестѿио сам се ѿрви ѿуѿ за Божић 2011. Пиѿао сам кума шѿа сад ѿреба и он ми је рекао да ѿреба да се исповедим. Каже ѿо и није нека исповесѿ, али боље и ѿо неѿо нишѿа. Чим ѿи мени кажеш није ѿо ѿо, ја одмах ѿледам шѿа јесѿе. И онда ја хоћу, кад већ заѿазим у нешѿо, хоћу ѿо да радим како ѿреба. Поѿоѿову шѿо сам ја ѿосѿао гео ѿоѿа и ѿлодови су се осећали. Све лейше и лейше сам се осећао, ѿа блаѿодатѿ се увећавала и желиш да шѿо исправније радиш ѿо шѿо радиш. И онда сам се ѿако расѿиѿи-вао. И дошао до свешѿеника, до оца Оливера. Чуо сам за њеѿа, ѿа сам ѿолако кренуо код њеѿа на исповесѿ. И, онда су ѿолако ѿочеле да се дешавају сѿвари, лоше сѿвари у живоѿу. Кад сам сѿознао ѿе је сѿас ѿе је лек, ѿе је решење, ѿад су се и ѿе сѿвари дешавале. Ја сам се обраћао оцу Оливеру који ме је сѿасао. Госѿод ѿреко њеѿа. Где ми је ѿачно ѿоворио оно шѿо је ѿребало да ми каже - 'овај ко сѿрада ѿоре ће да се радује', 'ко је ѿоследњи овде ѿрви ће биѿи ѿоре'. Те речи ѿађају дирекѿно у срце. Или 'у немоћи људској сила Божја се најбоље ѿреѿознаје'. То су ѿе неке сѿвари које су ме држале (...) Сећам се једном кад ми је рекао, нисам знао ѿе се налазим, у ѿом ѿренуѿку сам нешѿо јако лоше био и он ми је рекао: 'Само се ѿи држи Хрисѿа'. Ја нисам у ѿом ѿренуѿку био свесѿан шѿа ми он ѿо ѿрича. Како ја да се чврсѿо држим Хрис-

ша, ја не знам. У шом шренушку ме је шо држало у свему шоме.
(Данило 1978, Београд)

Један део наших испитаника одувек се исповедао свом парохијском свештенику:

Ја сам ше среће да су ми духовници били парохиски свешћеници. Па свешћеник који ме крстио, ошац М., покојни, је био феноменалан и заиста ме руководио. Тако да сам се код њега исповедио и причешћивао, па је онда на његово место дошао ошац Велимир који је истио шако сјајан. Тако да, једноставно у шом смислу, нисам имао пошребу да имам неког другог духовника, мимо парохиског свешћеника (...) Јер, овај, заиста верујем да исповест нам... исповедамо се шред Господом и шребало би шако и шосмашраши да, једноставно, свешћеник шај који је у суштини шосредник између Господа и нас, али ипак шо мора биши неко ко нас шознаје. (Бошко 1987, Нови Сад)

Истраживање на терену скренуло нам је пажњу на један специфичан однос изградње осећања блискости, али и дистанце, коју верници имају према сопственим исповедницима и свештеницима, то јест духовницима са којима улазе у разговоре, које бисмо могли да назовемо дубоким и значајним. Извесно је да би оцена исказа који следе била значајно другачија из перспективе свештеника или теолога. Међутим, нама као антрополозима сведочи о извесном степењу „преговарања” или „трговини утицајем” и „представама о себи” коју сами верници предузимају у односу са сопственим духовником. Могло би се рећи да верници нису до краја „отворени” и искрени у сопственим исповестима и да тек треба да раде на својим верским идејама и уверењима, али нас је заинтригирала пракса тог „преговарања” као израз динамике и процеса сазревања, како појединца у вери, тако и односа са религијским функционерима.

Појединим верницима је веома важно да са духовником успоставе блиску везу како би у потпуности могли да се отворе пред њим и да исповеде све што желе. У ситуацијама када се не успостави такав однос, верник не осећа да је дошао тренутак да све исповеди. Потрага за духовником коме може да отвори душу некада може да траје и годинама. Верници понекад морају да разговарају са више свештеника док не пронађу неког кога ће сматрати својим духовником. Тешкоће са проналажењем духовника нарочито су присутне код особа које се тешко отварају пред другима и које први пут долазе на исповест:

Ја сам почео са оцем Милојком да се виђам и нисам осетио да могу да наставим са њим. И до сада немам неког духовника да ме познаје у душу. Имам потребу за духовником, али још нисам нашао. (Владимир 1979, Доња Црнућа)

Још један исказ сведочи о комплексним очекивањима верника од сопствених духовника или свештеника којима се исповедају:

На жалост, немамо духовника. Волела бих да ја имамо. Рекли су ми да има књижица како наћи духовника. Желимо да ја имамо. Дуо сам бежала од исповести. Тешко се отварам. Посебно када су ми рекли шта треба да кажем, али сам се пре пар месеци отворила. То ми је мало проблем. Исповедала сам се код свештеника у једној цркви, а сада скоро код једној у Миријеву. Један је свештеник баш био формалан. Није ми се то допало, али је груби био сиреман да саслуша и дао ми је чак неки корисан савет. Са другим сам имала баш разговор. (Соња 1979, Београд)

Наредни цитат нарочито је сликовит по питању односа верника према исповести, и упућује на мешање категорија свештеника, монаха и духовника:

Исповедам се. Код парохијској свештеника, иде ми се намести, доста ћућујем. Смета ми исповест про форме. Свештеник ме пита да ли се кајеш за своје грехе, ја кажем кајем се и то је то. Не знам да ли сам се тада исповедао. Ја да се не кајем не бих ћу ни дошао. Он ме пресече, не да ми да кажем због чега сам дошао. Ја волим кад ме неко издрнда. Први пут када сам се исповедао, осетио сам стварно да је исповест. Пребио сам једној миси, много сам ја пребио и иако нисам био крив, нисам могао да се смирим. И дођем у Београд, у цркву видим поја, и исповедам се, али и кренем да се вадим: као нисам ја, а он ме издрдио: шта ти мислиш да си ти тај да решаваш... и после тога, као да ништа није било, а не оно дуго и то је то. Време духовника је прошло. Имам случај једне познанице која има духовника и која следи слуша, ушла је у прелест. (Жарко 1979, Београд)

Комплексан однос верника и духовника, као и (не)способност верника да се исповеди пред сваким свештеником посебно се види у исказима испитаника који не желе да се исповеде својим парохијским свештеницима како не би нарушили позитивну слику о себи.

Суживот свештеника, нарочито у мањим срединама, са својим парохијанима и испреплетаност социјалних и породичних веза и односа, ствара одређене баријере појединим верницима да искрено говоре о својим гресима. Испитаница из Старе Пазове је рекла да не жели да се исповеди свом свештенику:

Не зашћо шћћо им не верујем, не бих шћо. Пре можда човеку која не видим шћолико чесћћо. И шћо, нарочишћћо. Они су... један свешћћеник је шћријашћћел шћородице у којој сам сага. Тако да...Сви су они луду. А, не верујем да би ме шћледали кроз исћћу шћризму као до сага. Мени се свиђа како ме сага шћледају и ја не бих шћо нарушавала. (Милица 1996, Стара Пазова)

Насупрот становишту претходне испитанице, један испитаник је рекао да се треба исповедати у својој парохијској цркви јер тамо где те познају остаје најмање простора да нешто изоставиш или прећутиш:

Док сам живео у Београду, исћћоведао сам се у Вазнесењској цркви. Она ми је била близу фирме шће сам радио и шћу сам шћомаћао и шћамо су ме шћознавали. Ишао сам да се исћћоведам шћамо шће ме луду шћознају, јер је најлакше. Ако одеш код некој монаха или свешћћеника који шће никад није видео, можеш да му кажеш шћћа хоћеш, он шће не шћознаје, он ће све да шћи верује. Значи, у сушћћини, шћреба да идеш шћамо, значи имаш своју цркву. (Верољуб 1947, Крушевац)

Након пресељења из Београда, овај испитаник је почео да одлази у манастир који му је уједно био и парохијска црква и да код духовника тог манастира обавља исповест. Све врсте разговора, па чак и неформалне које су водили након литургија, како би отклонио неке унутрашње недоумице, сматрао је једном врстом исповести. Овај испитаник (који се у међувремену замонашио у манастиру на Косову и Метохији), је критиковао праксу честог причешћћивања:

Исћћоведам се, не баш шћолико редовно, али шћрудим се да релатив-но шћрисћћојно живим шћако да у сушћћини и не шћричешћћујем се шћревише чесћћо, као шћћо је сага модерно. Када сам имао неку моралну дилему ишао сам код оца Дамаскина, или доле код оца Кирила на Косову. У сушћћини исћћовесћћи су раишћћишћћавање дилема неких живишћћних, а не неки ошћросћћ шћрехова као у катћћоличкој цркви. (Верољуб 1947, Крушевац)

Као важно одредиште духовних трагалаца у одговорима наших испитаника (првенствено оних из Новог Сада и околине) често се помињао манастир Ковиљ. Ту је од почетка деведесетих година велики број младих долазио на недељне литургије. Тадашњи игуман манастира Ковиљ, Порфирије, био је духовник неколицине наших испитаника који су у време свог приближавања Цркви радије присуствовали литургији у манастиру, него у својој парохијској цркви. Један од често навођених разлога за то је била увереност људи да се у манастирима крије истинска духовност, као и да су монаси знатно позванији да се баве духовним вођењем од свештеника који су више оптерећени световним животом. Такође, испитаници су истицали свечанију форму литургије у манастирима. Временом је ова заједница толико нарасла и број људи који долазе на исповест постао толико велики да је и самим верницима постало јасно да је неопходно да потраже духовника на другом месту.

Некако ме је то највише привукло, ја нека прича о манастиру Ковиљ, уошћу о томе шта су они тамо доживели, када су одлазили, и када су разговарали са, тада, оцем Порфиријем. Онда сам ја некако пошла са њима и кренула исту да практикујем што и они и то ми је негде било јако... Све, један нови свет. Мислим, вероватно сам негде чезнула за тим, ал' прешло некако није нико могао да ми објасни шта је то, ја сам то нешто пронашла тамо. Тако да сам неких десетак година ишла тамо (...) Сваке недеље је он беседио и давао нам поуке, упућивао нас, али увек нас је сједињавао, као, 'немојте то да радиш, није то... После ће то бити као бумеранг, враћиће се'. Тако да, нормално, сви смо хтели да покушамо, можемо ми то све, и тако... Али су на крају сви ти људи који су ишли тамо, видели шта заправо, која је то нека мера да буде све како треба. Да можеш да издржиш дуго (..) Била је огромна, огромна заједница, која се повезала, мислим све су то нека кумства, пријатељства, и дан данас остала, сви се јако добро познајемо, тамо смо нешто доживели, велико, и то нас је негде сједињило. До једног момента када је тамо заиста било превише људи, и пуно, пуно онако, почело је да долази из Београда, и тако. Па се наруши негде мир тих монаха. И онда је патријарх одлучио да, да кренемо у парохијске цркве и да мало они нађу неки мир. Па смо онда ишли овде у Новом Саду неку одговарајућу парохију. У прво време нисам успела пуно да се пронађем. Али, пре једног шестог година сам некако дошла овде и ту сам се попуно пронашла. (Драгана 1967, Нови Сад)

Исказ испитанице, између осталог, сведочи о пракси да се појединац не везује искључиво за једног духовника коме се поверава.²⁰ Из перспективе једног дела наших саговорника, та промена је благородна, а неретко и практична, пошто вернике веома често уводи у нове литургијске заједнице и нуди им другачије димензије религијског припадања.

Одговори испитаника указују на динамичне промене у схватању улоге духовника, као и на разноврсне форме односа између верника и духовника. Ове промене рефлектују трансформацију традиционалног поимања духовника као монаха ка све већем значају парохијског свештеника. Захваљујући блискости и дубоком познавању живота верника, постаје кључни актер у свакодневној религиозној пракси.

Наратив о дуалности монашког и парохијског духовништва отвара простор за анализу емоционалне блискости и дистанце – аспекта који у суштини обликују однос верника према духовнику. Сведочанства истичу значај дубоког и личног поверења, које се постепено гради кроз време, често кроз процес тражења духовника који најбоље одговара индивидуалним потребама. Разноврсна искуства саговорника, од снажних емотивних веза до осећаја фрустрације због недостатка блискости, пружају важан увид у комплексност ових односа.

Ови увиди потврђују да духовништво није статична, већ динамична категорија, која се обликује у складу са животним околностима, емоционалном доступношћу свештеника и личним очекивањима верника. Овај процес прилагођавања и развоја односа са духовником нарочито је важан за разумевање како традиционални религиозни модели еволуирају у контексту савремених друштвених и религиозних изазова.

3.2. Утицајни духовници СПЦ у наративима црквених верника

Испитаници са којима смо разговарали као своје духовнике наводили су веома различите особе. Сви они су из домена православне теологије, почев од монаха пустињака, чија житија читају, и световних лица попут Достојевског, преко Николаја Велимировића, Јустина Поповића и патријарха Павла, па све до савременика међу монаштвом,

²⁰ Ова испитаница покренула је тему односа младих људи који су крајем осамдесетих и почетком деведесетих година 20. века прилазили Цркви, настојећи да се повежу са духовником у манастиру. Према њеним речима, као и према сећању других испитаника, многи су у почетку имали недовољно промишљен приступ, будући да су у свакодневном животу покушавали да практикују модел аскетског живота примеренији монашком него мирском начину живота.

парохијских свештеника код којих се исповедају, па чак и црквених личности активних на друштвеним мрежама. Све то нас упућује на схватање да нема јасног консензуса о формалним захтевима које духовник треба да испуњава. Битно је да надахњује вернике и помаже им да разреше личне духовне недоумице и проблеме.

На основу одговора испитаника на питање „Ко су истакнути духовници СПЦ?“, они се могу сврстати у две групе: прва обухвата оне са којима су испитаници остварили контакт посредно, путем њихових књига, а у скоријем периоду и путем друштвених мрежа; друга група су духовници са којима су испитаници остваривали директан контакт. Међу именима из прве групе издваја се владика Николај Велимировић (1880–1956) чије су књиге крајем деведесетих, а нарочито двехиљадитих, спадале у најчитанију духовну литературу међу пробуженим верницима.²¹ Његове књиге попут *Молишве на језеру* (1922), *Небеске лишурџије* (2002), *Кроз шамнички ѓрозор* (1996) подсећале су на значај молитвеног живота, али и хришћанске вредности попут љубави, милосрђа, смирења, праштања и искреног покајања, а *Охридски ѓролої* (1926) многим је служио као практични подсетник о животу светих, са духовном поруком за сваки дан:

Мени је најближи свети владика Николај Велимировић. Њеїова дела. Чиїам Охридски пролог. Значи, за наредни дан да видиш ком је светиишељу ѓосвећен наредни дан, коме је ѓосвећен ѓразник. Имаш ѓоуке, ова созерцања. Све ѓо шїо је ѓпрактично неки духовни водич кроз живои. (...) Ја не волим ѓу филозофију код ѓеолоїа, не волим. Волим чистиу и једношавну веру. И размишљање. (Иван 1973, Београд)

Књиге владике Николаја врло често су „почетна литература“ са којом се верници на разумљив начин упознају са православном духовношћу. Поред њих, ту су и књиге у којима се помиње владика Николај, попут књиге *Монах Калисї Миливоја Јовановића*. Реч је о једној од првих масовније читаних духовних књига још током осамдесетих година прошлог века, која нуди дубок увид у унутрашње борбе, аскетски живот и молитву. Ова књига је и данас изузетно читана међу верницима свих генерација:

²¹ Поред неспорне важности коју су његова дела имала на духовну обнову појединаца, дела попут *Релиїија Њеїошева* и *Срїски народ као Теодул* наглашавали су духовну и историјску мисију српског народа.

Ја ниједну књију нисам прочишао до Монаха Калиста у живоју свом. Ни једну. Ни лектуру. До те књије. Мене то уошће није занимало, мене учење и школа никад није занимало, увек сам био на улици, сироти, друштво и тако. И онда кад ми је кум дао ту дебелу књију, сјајала је скоро јодину дана. И тек после скоро јодину дана, ја реко хајд' да узмем да је прочишам. Ја кад сам почео да чишам нисам могао да сјанем. После кренеш. Житије светих може да се чиша. Поуке. Девојка и ја одемо на Ускршњи сајам и кујимо 10-15 књија. Само сам ређао, или на преруку. Али од када сам почео да чишам Монаха Калиста више нисам пресишао да чишам. Ја ту књију кад сам почео да чишам, то је у мени тако разорело значи, ја сам је чишао са сузама. Ја сам чишао и плакао. Ја не знам шта се дешава. То је књија о православном монаху, духовном чеду светој Владици Николаја. Књија се чиша у једном даху, за један, два дана. И то је разорело то унутра, у мени. Јер свако од нас ко је крштен, свако има тај пламичак. Добили смо Духа Светога и он у нама јори. И чишање је само на који ће начин Бој да уише на тебе да ти то разори и у којој мери. (Данило 1978, Београд)

Међу нашим испитаницима дела аве Јустина Поповића такође су била врло читана. Његов утицај на читаоце у време ревитализације православља у Србији изузетно важан, о чему сведочи исказ саговорника:

Почео сам да чишам разне књије: Досјојевски, владика Николаја, али Јустина када сам чишао, пресао сам се. Он је посебно утицао на мене. Схватио сам после јоје, трансценденталне медијације... Почео сам да кујујем Хиландарске преводе – Старац Силуан, тада сам имао 27-28 година. Онда сам схватио да нисам ни Свето писмо прочишао. (Милован 1968, Горњи Милановац)

Духовна литература се обично чита на препоруку неког из окружења или самог духовника. Међутим, неки искази показују да није увек лако читати препоручене књиге:

Отац Оливер ми је рекао у почетку да кујим сарца Порфирија, њу кад прочишам да дођем код њега на исповест комилејно од дејинства. Међушим, ја ту књију нисам прочишао. Није ми била привлачна. Била ми је јако дебела. У принципу кад нешто не иде ти не чишаш, али улавно су то биле лагане књије. Ја чишам да

ли је књија лајана за чишање, да није нека аскетска или теолошка филозофија. (Данило 1978, Београд)

Наручио сам Добротољубље. Међушим то, очигледно... није ми још шренушак, јер никако да ми сшијне. Чекам већ јодину дана, а у међувремену сам набавио у Храму Светој Саве тако да сам... Саг ме интјересују ши неки сшарији, да кажем свети оци првобитни, у смислу шта је то заиста што је првобитно било прописано, а шта је то што је касније нагоирађено. Е, саг шу шреба биши ой-резан. Ја се увек сећам оца Миленка кад сам му сшоменуо, не знам шачно коју књију хоћу да чишам, ја је он рекао – Немој! Јер, проценио је у шом моменшу, бојао се да ћу шокушати да примењујем шје неке сшвари, а да нисам сшособан за то. (Зоран 1987, Нови Сад)

Сличан пример упућивања или одвраћања верника од читања захтевне литературе која подразумева одређену духовну и филозофску зрелост, без које верник врло лако може да уђе у *прелес*,²² налазимо и у наредном исказу:

Саг си ме шодсешио. Ишћо са њим, кад сам, овај, чак нисам ни изразио жељу да чишам, нећо смо овако шоменули у разјовору шу „Лесшвицу” и он – није то. И дан-данас, то има већ сијурно 15 јодина, ја нисам узео да то прочишам. (Милош 1987, Нови Сад)

Од саговорника смо чули да се ослањају још на дела Св. Јована Кронштанског, Св. Јована Лествичника, Св. Серафима Саровског, патријарха Павла, Никодима Будисављевића, Владете Јеротића, као и монаха из Хиландара:

У шочешку сам чишао сшарце, рецимо сшарац Пајсије, Порфирије, а онда највећи ушшицај је овај Серафим Роуз, који сам прочишао. Од њега саг сам се више заинтјересовао за древне свете оце. Чишам саг Невидљиву борбу која негде може да се шодведе шод то. (Милош 1987, Нови Сад)

Ишћо тако ме је шривукао шрофесор Владеша Јерошић. Њега сам чишала и ишла на њеова шредавања и мислим да је он за шочешника и за улазак у веру феноменалан. Наравно, уз оца Тадеја и ша светшшшачка лиштерашура – Николај и Јусшшн Ђелијски од наших. (Слађана 1978, Београд)

²² Термин *прелес* се најчешће користи за духовну обману или заблуду.

Ја, ђошћо јакo, овај, имам ђроблем са ђажњом, да кад чиићам, да мора да ми буде јакo занимљиво, и онда више волим да чиићам ђе неке сћвари - Сћарац Порфирије, Пајсије... Ево у ђоследњих ђодина, она књића Несвети, а свети. То је мени... Ја ђо ђрејоручујем сви-ма, јер ја мислим да је ђо књића која је и за нашеј владику, који је докћор ђеолођије и за неку бабу која дође у цркву. (Немања 1989, Нови Сад)

Ипак, много конкретније и у складу са традиционалним схватањем духовника као религијске фигуре која кроз „живу реч” руководи духовним сазревањем верника и служи му као одређена врста „светионика”, наши саговорници су навели низ старијих јерарха и монаха СПЦ. Они су почев од краја седамдесетих година, па све до друге деценије новог миленијума, око себе окупљали велики број верника пленећи сопственим знањем и посвећеношћу православљу и Богу.

Међу утицајним теолозима и духовницима свакако треба издвојити митрополита црногорског Амфилохија Радовића (1938–2020) епископа захумско-херцеговачког Атанасија Јевтића (1938–2021), епископа рашко-призренског Артемија Радосављевића (1935–2020).²³ Они се сматрају значајним духовним ауторитетима у посматраном периоду захваљујући којима је обновљена верска инфраструктура, манастирске обитељи и духовни живот унутар њихових епархија. Сваки од њих се, поред духовних, често дотицао и савремених

²³ Свети архијерејски Синод СПЦ је 2010. године привремено разрешио епископа Артемија од управљања епархијом рашко-призренском, а Свети архијерејски сабор СПЦ га је недуго након тога разрешио и умировио. Исте године му је одузет епископски чин након чега је враћен у чин обичног монаха. Године 2015. је изопштен из СПЦ. Његов пример изузетно добро одражава однос који *духовна чеда* (укључујући и монаштво) имају према свом *духовном оцу*. Стотинак монаха и монахиња СПЦ следило је владика Артемија као свог духовног оца у време раскола, а десет година касније, на сајту Епархије рашко-призренске у егзилу, објављен је текст у коме се између осталог наводи подршка духовних чеда владике Артемију: „...највећи број братије је смогао снаге, послушао глас савести и покренуо се за својим Оцем, са потпуним поверењем, знајући коме су поверовали. И као некад Симон из Кирина, трудили се да се нађу уз свог Оца и припогну му у ношењу његовог нимало лаког крста. Мада, истини за вољу, бранећи Владика, бранили смо и сами себе, јер је нама његова помоћ била и јесте неупоредиво потребнија. Имали смо пред собом истинског слугу Божјег који због своје верности Христу страда и ваљало је да му са своје стране послужимо и нађемо му се у његовим невољама које трпи и које ће тек имати да претрпи Христа ради”. Навод је преузет са <https://www.eparhija-prizren.org/sematizam-eparhije-rasko-prizrenske-u-egzilu-2010-2020-2/> (приступљено 2. јануара 2025).

друштвених питања.²⁴ Епископ шабачки Лаврентије (1935–2022) је истакнут као важна личност која је допринела обнови интересовања и популаризацији дела Николаја Велимировића у Србији у време социјалистичке Југославије. Његовим залагањем пренете су мошти владике Николаја Велимировића 1991. године из САД у манастир Лелић. У подножју Соко града подигао је манастир Соко. У њему се сваког лета организује међународна манифестација „Моба“. Њен циљ је упознавање, дружење и духовни разговори са српском децом из дијаспоре.

Старац Тадеј Витовнички (1914–2003) такође је био један од најпоштованијих духовника током деведесетих и почетком двехиљадитих година. Манастир Витовница, чији је био игуман, постао је важна дестинација бројних верника и поклоника који су свакодневно посећивали овај манастир како би им разговор са њим помогао у превазилажењу духовних и егзистенцијалних криза. Његова књига *Какве су ти мисли, шакав ти је живоџ* (2002) инспирисала је бројне вернике да потраже смирење у оквиру православља:

Када још нисам била ђри цркви неко ми је ђрејоручио оца Тагеја и сџварно је суџер. То је ђрва књиџа – Какве су ти мисли такав ти је живот коју сам ђрочиџала и која ме је ђроменила гостџа. Аџсолуџно. Он је џџај који ме је ђпривукао вери ђуџем књиџа. (Милена 1978, Београд)

Изузетно важне личности, мада не толико познате широј јавности као старац Тадеј, били су и отац Јулијан Студенички (1918–2001), о. Пајсије из Прохора Пчињског (1957–2003), о. Лазар из Острога (1948–2000) и други. Молитвени живот оца Јулијана, његова преданост и духовни рад подстакли су бројне појединце да се окрену вери током новог таласа интересовања за православље крајем 20. века. Био је узор верницима и младим монасима који су долазили у Студеницу. Његов утицај на конверзију нарочито истичу они који су се декларисали као атеисти и који су манастир Студеницу посећивали као

²⁴ Владика Атанасије је имао значајну улогу у обнови црквеног живота на простору Херцеговине након ратова деведесетих година. Његова мисионарска улога је укључивала честа гостовања на трибинама и у медијима, а његови радови о еклесиологији, христологији и православној духовности имали су велики утицај на теологију СПЦ. Са друге стране, владика Артемије је био суочен са бројним изазовим на простору Косова и Метохије где је интензивно радио на обнови манастира, привлачећи нове монахе и вернике.

културно-историјско наслеђе, а не из верских разлога. То показују и искази неких испитаника:

Један шрајан ушисак је не мене оставио разговор са шадашњим ишуманом Сшугенице - оцем Јулијаном. У шом разговору сам можда шрви шш осешила једну снажну блашодаш са једној свешш месш. Можда је шш блашодаш која је дошла од шш човека. (Марина 1964, Београд)

Док нисам ушознао Јулијана из манастира Сшугеница, нисам се сшидео да кажем да не верујем у Боша. То ми је било нормално. Али, након разговора са њим, нисам био сишуран у шш. Схвашш сам да шсшшшш нека виша сила. (Мирољуб 1949, Крушевац)

Поред њих ту су и монаси у манастирима у које одлазе неколико пута током године, или светаца и пустињака из прошлости чије књиге или житија читају и у којима проналазе мудрост и савете који им помажу у духовном узрастању. Наши саговорници на терену су, као посебно важне духовнике, истакли пре свега свештенике у својим срединама. Њима се исповедају и са њима се саветују око текућих питања у важнијим или нешто мање значајним животним околностима и моментима. Саговорници су нам навели имена својих свештеника са којима се консултују у вези са постом, којима се исповедају, са којима се саветују о важним животним питањима. Они су врло добро упознати са њиховим породичним и животним околностима, који их упућују и на традиционално схваћене духовнике који се налазе у манастирима. Заправо, сами саговорници су нам указали на постојање „тренда“ по коме улогу духовника све више преузимају парохијски свештеници. Они са својим парохијанима пролазе кроз најразличитије теме – од личних и породичних, преко етичких и филозофских, до теолошких и есхатолошких.

3.3. Свештеници на интернету и интернет духовништво

Као релативну новост у схватању односа верника и духовника, испитаници са којима смо разговарали истакли су да прате неке од канала на друштвеним мрежама који емитују беседе, проповеди, духовне поуке или савете свештеника и монаха попут оца Предрага Поповића, оца Гојка Перовића, Рафаила (Бољевића) игумана манастира Подмаине, монаха Арсенија из манастира Светих апостола Петра и Павла у Рибници, Милоша Весина и друге:

Ја лично гостѣа ѿредавања ѿледам на Јутѣубу, шѣо имају духовници, да. У сушѣини ѣо гостѣа ѿледам. Ту сам донекле и оформио како, зашѣо је брак биѣан, како ѿреба живѣи, зашѣо, мислим, нико не каже да ви сад ѿреба да будѣше у калуѣу и да се зашѣворише, и да - можѣше ви да одеѣше и на море, да живиѣше нормално, само је ѿоенѣа да се не иде из неке крајносѣи у крајносѣи, да будеш нормалан човек како можеш. (Милан 1997, Стара Пазова)

Свештеници и монаси путем Јутѣуба остварују прилично јак утицај на ставове и понашање верника.

Почетак новог миленијума и употреба интернета у манастирима донели су новине у комуникацији са верницима, а пионир у томе је свакако био о. Гаврило (1944-2017), искусни светогорски монах који је од средине осамдесетих година 20. века обнављао манастир Лепавина (Хрватска) и био његов игуман.²⁵ У време када су бројни монаси још увек избегавали употребу компјутера и интернета у манастирима, сматрајући, делимично из личног отпора према новим технологијама, а делимично из уверења да јој није место у манастирима, о. Гаврило је препознао значај модерних технологија у ширењу „речи Божје“ и духовних поука. Из данашње перспективе, када постоји огроман број православних сајтова и форума, када већина свештеника (па и попадија), игумана, епископа, укључујући и патријарха СПЦ, имају налоге на друштвеним мрежама или Јутѣуб канале, делује готово нестварна чињеница да је пре само две деценија на интернету било тешко пронаћи текст о православном хришћанству на српском језику.²⁶

Управо је о. Гаврило препознао тај празан простор и потребу да се он испуни како самим текстовима, тако и интерактивном комуникацијом са верницима.²⁷ „Духовна трибина“ је била осмишљена тако

²⁵ Више о онлајн активностима манастира Лепавина видети у Radulović & Kovač 2016.

²⁶ Почетком двехиљадитих година недостатак сајтова са верском тематиком био је одлика већине православних цркава. У то време су почели да се појављују и први руски православни сајтови (Badovinac 2020, 31).

²⁷ Након покретања сајта манастира Лепавина, на њему су објављени бројни верски текстови и фотографије верске тематике. У оквиру сајта постојао је и посебан блог „Светогорско наслеђе“ на коме су објављивани текстови о Светој Гори. Нешто касније покренуто је „Духовну интернет трибину“ која је била замишљена као „виртуелни округли сто“, где је свакодневно постављао духовне теме за разговор. Са напретком технологије, започео је рад интернет онлајн радија „Радио Благовести“ где су првобитно емитовани духовна музика и духовне проповеди, а касније и бројни други садржаји (више у Badovinac 2020, 31–32).

да су људи из читавог света могли да присуствују онлајн, да поделе своје недоумице и поставе питање о. Гаврилу, да поделе лична искуства или говоре на различите духовне теме. Захваљујући томе, овај јеромонах је постао први интернет мисионар под окриљем Српске православне цркве чијом заслугом је огроман број атеиста и агностика по први пут почео да размишља о свом присуству литургији или причешћу. У комуникацији са верницима користио је Скајп, мада су му се верници, из свих делова света, обраћали и преко Фејсбука.²⁸

Његов утицај међу верницима је из године у годину растао толико да је манастир Лепавина постао важна дестинација бројних поклоника са простора бивше Југославије. Они су долазили како би се поклонили пред иконом Мајке Божје Лепавинске, али пре свега због духовних разговора са о. Гаврилом. Овај „интернет духовник“ или „виртуелни духовник“, како су га многи називали, пружао је велику утеху болеснима од најтежих болести који су захваљујући њему почели редовно да посте и да се исповедају. Захваљујући константном залагању о. Гаврила сајт манастира Лепавина је једно време био најпосећенији сајт православне тематике на српском језику.²⁹ Пионирски подухват о. Гаврила отворио је врата многим другим монасима и свештеницима који су почели да користе Јутјуб и друштвене мреже како би се приближили верницима.³⁰

Значајну промену у начину мисионарења, а самим тиме и у доживљавању духовништва од стране самих верника, донела је појава и популаризација Јутјуба и Фејсбука, двеју друштвених мрежа преко којих се у последњих десетак година највише делио видео материјал са религијским предзнаком. Појава тих мрежа, као и отварање званичних канала појединих манастира, цркава, а на послетку и конкретних свештеника, отворила је простор за један сасвим нови и интензиван начин комуникације верника, монаштва и клира. Појединци остављају сопствене коментаре, поздраве, али и најважније,

²⁸ Разговори које је водио са верницима путем ових платформи објављени су у два књигама (Vučković 2009; Vučković 2010): *Духовни разговори 1: вођени преко програма Скајп* и *Духовни разговори 2*.

²⁹ Статистички подаци о посетама сајта на месечном нивоу показали су да је било по неколико хиљада посета и на стотине хиљада и милиони учитаних страница лепавинског сајта (према Badovinac 2020, 243–244).

³⁰ О значају залагања и постигнутом успеху о. Гаврила у „интернет духовништву“ сведочи и позив за учешће на Првој конференцији о дигиталним медијима и православној пастирској бризи (1st International Conference on Digital Media and Orthodox Pastoral Care) у Атини 2015. године.

постављају питања, износе сопствене недоумице и траже савете од људи који управљају тим страницама.

Видљивост свештеника и монаха који дају практичне духовне савете путем интернета значајно је порасла за време пандемије вируса COVID-19. Њихови профили су и након овог периода наставили да расту и бележе велику посећеност.

У том светлу, посебно се издваја рад о. Предрага Поповића, свештеника који од 2018. године служи при цркви Светих апостола Вартоломеја и Варнаве у Великој Плани. Његове активности на свим друштвеним мрежама, укључујући и Јутјуб где канал покреће крајем 2019. године, Инстаграм, Тикток, Фејсбук, па чак и Вибер, вртоглаво расту након фебруара 2020. године, када заједно са два парохијана пешице креће од Пожаревца пут Острога: „како би дао подршку браћи и сестрама у Црној Гори у одбрани светиње и како би измолио Острошког Чудотворца да васкрсне и српски народ у Србији.”³¹ Отац Предраг је медијску пажњу искористио на изузетан начин претварајући своје профиле на друштвеним мрежама у мисионарске канале на којима се могу пронаћи најразличитије теме, од упута о аутентичном значењу и пожељном начину прослављања верских празника, преко историјских поука о страдањима српског народа, до критике и забране гостовања хеви метал бендова у Србији.³²

Неколико наших саговорника навело је оца Предрага Поповића као важну особу, или као духовника, од које примају верске поуке, кога помно слушају и прате у саветима о породици, браку, васпитању деце, празновању празника, као и тумачењу Светог писма и светоотачких текстова. Један исказ посебно повезује оца Предрага са великанима СПЦ:

Праїим, ево, сїално се укључујем на Јуїїуб канал и оїац Предраї Поїовић на їримеї. Он је свешїеник и има своју неку визију и досїа се їодугарамо заїїо шїїо смо у оваквој средини, да кажем, средини сеоској, сеоско-урбаног средини и веїином їеже да игу у їрагове, веїе, људи, їако да бледе їа, да кажем, осеїања. Али ме-ни еїїо некад, као човек шїїо їелесно ожедни и оїлагдни, їако и ја имам їоїїребу да заисїа чуїем... И кад видим неки циїаїї найи-

³¹ <https://otacpredrag.com/ko-je-otac-predrag-popovic> (приступљено 11. јануара 2025).

³² Отац Предраг Поповић је аутор две књиге: *Мисионарски дневник* у издању аутора из 2023. године, као и *Почуј ме сада* из 2024. године, такође у издању самог аутора.

сан, некої нашеї великана, духовника и шїо кажеїе, мало їре сїе рекли їаїријарх Павле или оїац Николај, сїварно човеку ожедни душа шїм неким и беседама и сїварно їреба човек да їракїикује. (Филип 1978, Бегаљица)

Сличан, афирмативан исказ добили смо од другог саговорника:

Псалїир редовно чиїам, не сваки дан. Кренем да чиїам и када їа їрочиїам онда їа осїавим. Волим владику Николаја, он има гос-їа їамейних сївари да каже. Слушам їредавања свейих оїаца, на Јуїїубу и оної Предраїа Поїовића. Он је мени цар. Уме да їренесе људима, да не држи їредавање, неїо да їренесе шїа їреба. Начин на који їо ради је фасцинанїан. (Предраг 1970, Београд)

Отац Предраг Поповић слови за „најпознатијег свештеника”³³ у Србији. Интересантно је да се око њега окупља све више људи који га, према сопственим речима доживљавају као истинског духовника, који је за разлику од монаха, приступачнији и пријемчивији. Још интересантније, отац Предраг је познат као један од ретких свештеника који има довољно храбрости и самопоуздања да чита молитве за истеривање демона.³⁴

Једнако присутан на друштвеним мрежама, пре свега на Јутјубу, Фејсбуку и Инстаграму јесте отац Рафаило (Бољевић), игуман манастира Подмаине. Видео клипови и исечци из његових проповеди и јавних наступа привлаче изузетну пажњу због начина на који се обраћа верницима и непосредности у његовим интерпретацијама Светог писма и теологије уопште. На званичној Јутјуб страници манастира, која је отворена 2013. године, постоји близу три хиљаде видео клипова, преко четдесет и пет хиљада пратилаца и преко осамнаест милиона прегледа.³⁵ Такође, манастир има своју званичну интернет презентацију, Фејсбук и Инстаграм профил, као и Вибер групу. Оно што оца Рафаила смешта у фокус јавности јесу његове беседе и проповеди које се тичу модерног света и начина живљења у њему, изазовима које савремена култура ставља пред вернике.

³³ <https://www.opanak.rs/negujmo-svetinju-braka-otac-predrag-popovic/> (приступљено 11. јануара 2025).

³⁴ <https://otacpredrag.com/otac-pedja-i-djavo/arhive/376> (приступљено 4. јануара 2025).

³⁵ <https://www.youtube.com/@БеседеПодмаине> (приступљено 6. јануара 2025).

Говорећи о оцу Рафаилу, један од наших саговорника је скренуо пажњу на схватање разлике између свештеника, исповедника и духовника која се полако успоставила међу верујућим људима у Србији:

„Постоји, ето, отац Рафаило, која заиста ценим, поштујем, слушама и што простио духовник јесте. Неки индивидуални ниво и мање-више се практично, ако би илегално створено, све своди на исповеднике у том неком смислу. Мислим, ја оца Велимира сматрам духовником, али духовник у том неком смислу, је ипак нешто другачије. Сва људи сматрају да не можемо ништа да урадимо без духовника. Духовник да бди над вама 24 часа и имај неки монашки стил и нажалост делује ми да данас ипак немамо духовнике“. (Ненад, 1987, Нови Сад)

Готово увек, уз оца Рафаила, наши испитаници су спомињали и монаха Арсенија (Јовановића), који је од 2017. године игумана манастира Светих апостола Петра и Павла у Рибници. Монах Арсеније је широј јавности најпознатији по књизи *Бој и рокенрол* и као водитеља више емисија на Радију Светигора, али његово присуство у медијима квалификује га за још једног од „интернет духовника“ чије се проповеди, беседе и службе марљиво прате. Званична Јутјуб страница манастира отворена је 2018. године, има преко педесет хиљада пратилаца, нешто преко пет стотина видео клипова и око десет милиона прегледа.³⁶ Такође, манастир има и своју Инстаграм и Фејсбук страницу, а монах Арсеније је активан и на мрежи Икс. Његове беседе обухватају теме од исповести, покајања и греха, преко православне психотерапије, очајања, слободе, црквеног венчања и литературе коју треба читати у тренуцима психичке кризе, па све до јоге и ратовања информацијама, политичких и актуелних друштвених тема.

Индикативно је да оба игумана и монаха, Рафаило и Арсеније вуку корене из једног световног, *мирјанског* уметничког миљеа, да имају дубоко искуство духовног истраживања и кретања кроз историју идеја, како филозофских, тако и религијских. Њихов културни капитал, уз монашки и религијски, јесте оно што их верницима представља као изузетно релевантне и ауторитативне, као особе чији суд о савременим начинима живљења и модерним погледима на свет нарочито вреди. Та врста представе од њих ствара једну посебну вр-

³⁶ <https://www.youtube.com/@manastirribnica> (приступљено 4. јануара 2025).

сту „виртуелних духовника“, старца чија је мудрост онлајн доступна свима који су заинтересовани.

Саговорници су посебно истицали и име свештеника Гојка Перовића, некадашњег ректора Цетињске богословије, као важног беседника чије духовне поуке добијају преко друштвених мрежа. Његово присуство у медијима и јавни ангажман заостају за претходно наведеним примерима, али то не умањује значај који му придају наши испитаници:

Ја слушам на Јуџјубу јуџарњу, вечерњу. Укључим док нешто радим оца Гојка Перовића у задње време. Значи, враћам, враћам, враћам, слушам њега. Он ми некако најприближнији. Свакодневно ће научи како, иде једноставним речима. (Александра 1970, Пријепоље)

Посебну пажњу треба скренути на Андреу Кереш, која од 2021. године стоји иза Инстаграм профила „Вероучитељка“.³⁷ Она је дипломирани богослов и инфлуенсерка која руководи страницом замишљеном као увод у православље са акцентом на исповести, посту, редовном причешћивању и објашњавању концепта греха из угла православног телогa и сл. Њена страница има скоро три стотине постова и близу сто педесет хиљада пратилаца, а ради са благословом патријарха Порфирија, првог српског патријарха са профилем на мрежи Инстаграм отвореним 2021. године.

Напокон, истакнут је и Инстаграм профил владике Григорија, епископа Диселдорфског и немачког, који има више од три стотине педесет објава и преко две стотине седамнаест хиљада пратилаца. Много важније од тога, владика Григорије је особа која се осим о верским питањима, једнако оглашава о друштвено-политичким темама и проблемима, што најчешће изазива изузетну пажњу јавности.

4. ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

У контексту добијених одговора могу се издвојити представе духовника које одражавају две фазе у периоду ревитализације религије. У првој фази, која је трајала до почетка новог миленијума, духовник се перципира као фигура која представља духовни узор и поседује животну мудрост проистеклу из аскетског живота. Иако у телевизијским и радио емисијама гостују професори Богословског факултета и истакнути представници СПЦ, опсег тема о којима говоре у

³⁷ <https://www.instagram.com/verouciteljka/> (приступљено 11. јануара 2025).

јавности се мање тицао практичних верских савета, а много више националних и политичких питања. Са жељом да дубље уђу у веру и да на адекватан начин практикују пост, молитву, исповест и друго, верници проналазе духовнике у манастирима СПЦ. Бројни су примери да су породице, као и групе пријатеља, заједнички одлазиле код духовника у манастир Витовницу, Прохор Пчињски, Ковиљ, Сопоћане и у друге. Захваљујући духовним поукама које су добијали, многи појединци су у време опште друштвене кризе и губитка смисла, враћали фокус на темељне хришћанске вредности попут љубави, наде, покајања, саосећања. Духовници су служили као учитељи вере у време кад је црквено издаваштво још увек било слабо развијено, веронаука још увек није уведена као наставни предмет (мада је спорадично организована при парохијским домовима од средине деведесетих година), а црквена гласила скоро да нису постојала. Многима су помогли да разумеју разлику између важности вечног и непролазног (Бог, Вакрсење, Царство Божје, итд.) и пролазних (ово-земаљских) брига и прохтева.

Током истраживања показало се да саговорници који су имали духовника при неком манастиру издвајају неколико важних одлика “доброг духовника”: да прати световна и духовна узрастања верника, да инспирише на духовно трагалаштво, даје адекватне духовне поуке за различите врсте искушења, даје савете за молитву („молитвено правило”), даје благослов за неке животне одлуке (нпр. монашење) и, ређе, да поседује дар прозорљивости. У тој првој фази број исповести код парохијских свештеника био је далеко мањи него код духовника при манастирима. Међутим, у другој фази, са порастом броја образованог свештенства и смањењем броја старца и духовника при манастирима СПЦ током последње две деценије ова пракса се у великој мери изменила. Пораст образовног нивоа свештеника и њихов константан рад на терену довели су до формирања компактних парохијских заједница широм Србије, у шта смо имали прилику да се уверимо током истраживања. Припадници парохијских заједница имају висок ниво поверења у парохијске свештенике које сматрају својим духовницима. Код њих се исповедају, представљају им важан ослонац у духовном животу, значајни су им партнери у интелектуалној размени о различитим теолошким и филозофским питањима. Ова група верника цени близак однос поверења који успостављају са својим свештеницима, а истовремено се ослањају на њих и за разјашњавање крајње практичних недоумица и проблема са којима се сусрећу у свакодневном животу. За ове

вернике, свештеници не представљају само духовне ауторитете, већ и учитеље који им помажу да разумеју и примењују верска учења.

Остао је мали проценат оних који и данас разликују улогу *исповедника* (коме се исповедају и који им чита разрешну молитву) и *духовника/духовног оца* који прати њихов духовни живот и који има улогу психолошког и духовног саветника. То су, углавном, верници који су на почетку свог црквеног живота имали духовника у неком манастиру. Њихова концептуализација духовника у извесном смислу се разликује од оне коју имају конвертити који су пришли Цркви у последњих десет до двадесет година када је ова пракса увелико престајала.

Потрага за духовношћу у наративима наших испитаника представљена је као индивидуални и веома личан пут, као континуирани лични рад на сопственом усавршавању и дубљем разумевању духовних и верских питања. За многе испитанике, духовник није био само особа која се бави верским обредима, већ неко ко има и практичну улогу у њиховом духовном животу, ко их води, подржава и саветује на путу ка личном и духовном усавршавању.

Промена у разумевању и пракси духовности показује да се религиозни модели мењају како би одговорили на захтеве модерног доба. Уводе се нови начини духовног изражавања, било кроз технолошке платформе, било путем личног односа са духовним вођама или кроз иновације у начинима верског образовања и комуникације. Ова константна адаптивност у складу са потребама друштва, чини да религија остаје жива и релевантна за нове генерације верника.

Литература

- Andelković, Biljana. 2021. *Poklonička putovanja: antropološko istraživanje predstava o manastirima srpske pravoslavne crkve kod poklonika na početku 21. veka*. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerzitet u Beogradu.
- Bakić-Hyden, Milica. 2014. „Religija i religijski autoritet u doba sekularizma i globalizacije – neke implikacije na Balkan.” U *Religija, religioznost i savremena kultura: od mističnog do (i)racionalnog i vice versa*, Zbornik Etnografskog instituta SANU 30, ur. Aleksandra Pavićević, 19–37. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Blagojević, Mirko. 2003a. „Religijska situacija u SR Jugoslaviji: Revitalizacija religijskog ponašanja i verovanja.” *Teme* 27(3): 411–436.

- Blagojević, Mirko. 2003b. „Religijska situacija u SR Jugoslaviji od kraja 80-tih do početka novog veka.” *Teme* 27(4): 525–552.
- Blagojević, Mirko. 2006. „Savremene religijske promene u Srbiji i proces integracija u Evropu.” *Filozofija i društvo* 29: 95–111.
- Blagojević, Mirko. 2009. „Revitalizacija religije i religioznosti u Srbiji: Stvarnost ili mit?” *Filozofija i društvo* 20(2): 97–117.
- Đurić, Vladimir. 2014. „Pravni položaj crkava i verskih zajednica u Republici Srbiji u svetlu odluke Ustavnog suda.” *Crkvene studije* 11: 437–453.
- Flere, Sergej & Aleksandar Molnar. 1992. „Avtoritarizam, etnocentrizam in retrodicionalizacija.” *Družboslovne razprave* 9(13): 5–14.
- Grujić, Radoslav. 1923. *Srednjovekovno srpsko parohijsko sveštenstvo*. Skoplje: Štamparija i knjigoveznica „Stara Srbija”.
- Kalezić, Dimitrije M. (ur.). 2002. *Enciklopedija pravoslavlja*. Beograd: Savremena administracija.
- Klimova, Julia. 2011. „Pilgrimages of Russian Orthodox Christians to the Greek Orthodox monastery in Arizona.” *Tourism: An International Interdisciplinary Journal* 59(3): 305–318.
- Kuzmanović, Bora. 1998. „Retradicionalizacija političke kulture – društvena kriza i raspad Sistema kao pokretač retradicionalizacije”. U *Fragmenti političke kulture*, ur. Mirjana Vasović i dr., 257–285. Beograd: Institut društvenih nauka – Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
- Lazić, Jelena, Goran Marinković, Milan Trifković & Žarko Nestorović. 2016. „Analiza procesa restitucije na primeru verskih zajednica u opštini Subotica.” *Zbornik radova Građevinskog fakulteta* 29: 163–173.
- Malešević, Miroslava. 2005a. „Opravoslavljenje identiteta srpske omladine.” *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LIII: 135–151.
- Malešević, Miroslava. 2005b. „Tradicijska u tranziciji: U potrazi za ‘još starijim i lepšim’ identitetom”. U *Etnologija i antropologija: Stanje i perspektive*, *Zbornik EI SANU* 21, ur. Ljiljana Gavrilović, 219–234. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Malešević, Miroslava. 2006. „Pravoslavlje kao srž ‘nacionalnog bića’ postkomunističke Srbije”. U *Svakodnevna kultura u postsocijalističkom periodu u Srbiji i Bugarskoj –Balkanska transformacija i evropska integracija*, *Zbornik EI SANU* 22, ur. Zorica Divac, 99–119. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Mileusnić, Slobodan (prir.). 1993. *Azbučnik Srpske pravoslavne crkve po Radoslavu Grujiću*. Beograd: BIGZ.
- Naumović, Slobodan. 2009. *Upotreba tradicije u političkom i javnom životu Srbije na kraju dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju – Filip Višnjić.

- Pantić, Dragomir. 1993. „Promene religioznosti građana Srbije.” *Sociološki pregled* 27(1-4): 177-204.
- Pavićević, Aleksandra. 2011. „Kome pripada smrt? Predstave o smrti u savremenom društvu Srbije – između religije, politike i medicine”. U *Antropologija religije i alternativne religije: kultura identiteta*, ur. Danijel Sinani, 153-170. Beograd: Srpski genealoški centar – Odeljenje za etnologiju i antropologiju.
- Pavićević, Aleksandra. 2012. „Uloga religije u identitetu građana Srbije: Između ličnih izbora i kolektivnih predstava. Srbi Sjenice i Peštera.” *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 139: 159-172.
- Pavićević, Aleksandra. 2023. „Pravoslavlje u Srbiji od devedesetih godina 20. veka do danas: verovanja i prakse crkvenih vernika. Kontekst, koncept i preliminarni rezultati istraživanja.” *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 188: 571-586.
- Pavićević, Aleksandra & Ivica Todorović. 2014. „Religija, identitet i kulturne promene. Srpsko društvo na početku trećeg milenijuma”. U *Religioznost i savremena kultura. Od mističnog do (i)racionalnog i vice versa*, *Zbornik Etnografskog instituta SANU* 30, ur. Aleksandra Pavićević, 39-56. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Prošić-Dvornić, Mirjana. 1995. „Modeli retradicionalizacije: put u budućnost kroz vraćanje u prošlost.” *Glasnik Etnografskog instituta SANU* XLIV: 293-310.
- Radisavljević-Čiparizović, Dragana. 2002. „Religija i svakodnevni život: Vežanost ljudi za religiju i crkvu u Srbiji krajem devedesetih”. U *Srbija na kraju milenijuma*, ur. Silvano Bolčić i Anđelka Milić, 215-248. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Radisavljević-Čiparizović, Dragana. 2006. *Religioznost i tradicija*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Radulović, Lidija. 2012. *Religija ovde i sada: Revitalizacija religije u Srbiji*. Beograd: Filozofski fakultet – SGC.
- Radulović, Lidija & Senka Kovač. 2016. Manastiri Srpske pravoslavne crkve na Internetu: novi oblici religijskih i duhovnih interakcija posredstvom Fejsbuka. *Etnoantropološki problemi* 11(1): 137-158.
- Raković, Slaviša. 2013. „Potreba za etnografskim istraživanjem svetova posvećenih vernika SPC”. *Antropologija* 13(2): 103-119.
- Smiljanić, Mihajlo. 2014. „Izdavaštvo monografskih publikacija Srpske pravoslavne crkve u periodu od 1990-1995: Teme i poruke”. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LXII (1): 215-225.
- Vukomanović, Milan. 2005. *O čemu crkva (ne)može da se pita. SPC, država i društvo u Srbiji (2000-2005)*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava.

Извори

- Badovinac, Nenad. 2020. *Kako sam sreo svog duhovnog oca arhimandrita Gavрила Lepavinskog*. Beograd – Novi Sad: Artprint.
- Balan, Joanikije. 2018. *Pouke starca Pajsija Olarua*. Kragujevac: Duhovni lug.
- Bogićević, Aleksej & Radmila Mišev. 2015. *Dečanske i druge priče*. Bošnjane: Manastir Svetog Luke.
- Bogićević, Aleksej. 2016. *Susreti sa starcima*. Bošnjane - Temnić: Earhija Kruševačka - Manastir Svetog Luke.
- Brjančaninov, Ignjatije (ur.). 1997. *Duhovno očinstvo u pravoslavnom predanju*. Beograd: Izdavačka ustanova pri Hramu sveti Aleksandar Nevski.
- Čeliković, Borisav. 2001. *Duhovne reči*. Gornji Milanovac: Crkva Svete Trojice – LIO.
- Jakšić, Stanimir (prev.). 2023. *Sveti Porfirije Kavsokalivit: svedočenja*. Novi Sad: Beseda.
- Kovačević, Goran. 2023. *Razgovori sa vernim narodom*. Knjiga 1. Zemun: Riznica.
- Lestvičnik, Jovan. 1993. *Lestvica*. Sveta Gora: Manastir Hilandar.
- Milovančević, Milenko. 1991. *Tragovima hrišćanske duše i ljudskog srca*. Gornji Milanovac: Eurografik.
- Saramandić, Zoran S. 1994. *Manastir Vitovnica: Duhovni razgovori bogomolilaca sa igumanom Tadejom*. Beograd: IP "Teatron".
- Saramandić, Zoran S. 2004. *Novi duhovni razgovori sa igumanom Tadejom u manastiru Vitovnica*. II deo. Beograd: IP "Teatron".
- Srbulj, Jovan. 2016. *Starac Pajsije - Vaš duhovnik: najlepše pouke velikog Svetogorca*.
- Svencicki, Valentin. 2000. *Razgovori o duhovnom životu*. Cetinje: Svetigora.
- Vučković, Gavrilo. 2009. *Duhovni razgovori: vođeni preko programa Skajp*. Sokolovac: Manastir Lepavina.
- Vučković, Gavrilo. 2010. *Duhovni razgovori: Knjiga 2*. Sokolovac: Manastir Lepavina.

Правна акта

- Етички кодекс Етнографског института САНУ. 2019. Доступно на: https://etno-institut.co.rs/storage/389/5f33deefc1cef_eticki-kodeks-srpski-SKENIRANO.pdf
- Сл. гласник СРС 44/1977. Закон о правном положају верских заједница СР Србије. 1977.
- Сл. гласник РС 36/2006. Закон о црквама и верским заједницама. 2006.

Сл. гласник РС 46/2006. Законом о враћању (реституцији) имовине црквама и верским заједницама. 2006.

Сл. гласник РС 98/2006. Устав Републике Србије. 2006.

Примљено/Received: 26. 02. 2025.

Прихваћено/Accepted: 30. 10. 2025.